

rija je logično raspoređena i izložena pregledno i svakom čitaocu razumljivo. Formulacije su jasne, stabilne i odmerene, a ceo pristup odaje utisak objektivnosti. Knjiga u celini deluje ozbiljno i studiozno. Njome je obrađen

značajan segment prošlosti ruske emigracije u Jugoslaviji. Može se samo poželeti da ovakvih naučnih priloga bude što više.

Rostislav POLČANINOV – Njujork

Radmila Radić, *Hilandar u državnoj politici Kraljevine Srbije i Jugoslavije 1896-1970*, „Službeni list SRJ“, Beograd 1998, str. 364

Baveći se istorijom verskih zajednica u Srbiji, a posebno prošlošću Srpske pravoslavne crkve tokom XX veka i njenim odnosima sa jugoslovenskom državom, Radmila Radić je svoju drugu monografiju posvetila mestu koje je Hilandar zauzimao u srpsko-jugoslovenskoj državnoj politici i spoljnopolitičkoj strategiji. Vremenski okvir koji je definisan naslovom knjige obuhvata samo razdoblje pokriveno potrebnom arhivskom građom (1896-1970), ali je prvim poglavljem, posredstvom literature, na spretan način sažeto prethodnih sedam vekova. Obiman korpus publikovane arhivske građe savršeno je uklopljen u celinu i predstavlja korisnu nadgradnju osnovnog teksta, pri čemu su ključni momenti vezani za istoriju manastira ilustrovani odgovarajućim dokumentarnim materijalom. Knjiga je pisana pedantnim i izuzetno negovanim stilom, što zajedno sa kvalitetnim odabirom korišćenih izvora i literature ostavlja snažan utisak. Delo se sastoji od nekoliko krupnih hronoloških celina u koje je smešteno obilje faktografskog materijala.

Prvo poglavlje (*Sveta Gora i manastir Hilandar od XII do XIX veka*) pisano je na osnovu odgovarajućih radova vodećih vizantologa i istoričara pravoslavne crkve (G. Ostrogorski, Đ. Slijepčević, R. Grujić, D. Bogdanović). Nekoliko uvodnih napomena o monaštvu i monaškom životu, njegovim korenima i tradiciji postupno se pretače u zanimljivu priču o začecima monaštva na Svetoj Gori i idioritmijskom načinu života njenih kaludera. Prvi monasi na Atosu (VIII-IX vek) pojavili su se u doba ikonoboračkog pokreta, a poseban pravni položaj Atonskoj Gori podario je vizantijski car Vasilije I Ma-

kedonac (IX vek): cela Atonska Gora poklonjena je monasima, baš kao i samouprava – monasi su se našli „pod neposrednom zaštitom carskog prestola“. Povlastice cara Vasilija poštovali su i njegovi naslednici, a procvat pada u doba cara Nićifora Foke (X vek) – Sveta Gora postaje centar grčkog monaštva. Autor nam daje neophodne informacije i o „Tragosu“ – prvom pisanom svetogorskom statutu (tipiku). Pod vladom Konstantina Monomaha (XI vek) Atonska Gora je proglašena za Svetu Goru, od kada počinju i slovenski vladari graditi crkve na njoj. Zanimljivo i okretno, autor sučeljava nekoliko hipoteza o postanku imena manastira (*Che-landarion* je u drugoj polovini X veka bio grčki manastir, dobivši ime verovatno po ktitoru, monahu iz porodice Helandarios; ili, prema svom položaju koji podseća na oblik ratne lađe – *Chelandion*; treće, oko 1.000 morskih razbojnika napalo je manastir, ali bez uspeha zbog guste magle – kombinacija grčkih reči „hiljada“ i „magla“). Prvih godina XII veka manastir je opusteo, pa je bio u lošem stanju kada su se za njega zainteresovali Simeon i Sava, a osnove hilendarskog vlastelinstva postavljene su Nemanjinom osnivačkom poveljom i Savinim tipikom (1200). Autor prati osnivanje monaškog bratstva i predstavlja nam „zlatno doba“ svetogorskih manastira – doba cara Andronika II Paleologa. Od njegovog vremena (1312) svetogorskog protu i igumane manastira postavljao je carigradski patrijarh, a ne car. Prikazana je i „diplomatska“ aktivnost hilendarskih igumana (XIV vek) koji su bili najbolji posrednici između Srpske i Carigradske patrijaršije,

čijom je zaslugom priznat kanonski status Srpske autokefalne patrijaršije (1375).

Turskom najezdom nestala je srpska feudalna država, ali ne i Hilandar. Njegovo vlastelinstvo se i dalje širilo zahvaljujući izdašnim darovima srpskih kneževa i despota. Turci nisu potpuno ukinuli privilegije koje je Hilandar uživao u vreme vizantijskih careva, ali su svetogorci postali „otomanski subjekti“ i morali su plaćati danak, zadržavši osnovna obeležja autonomije.

Od XIV veka život svetogorskih monaha bio je pod snažnim uticajem isihazma (mistično-asketske struje koja je propagirala pustinjaštvo). Prikazan je kontrast: kinoviti (liturgija, organizovano zajedništvo) – isihasti (lična molitva, osama, mučeništvo) i uticaji isihazma na idioritmijski život u manastirima. Veoma sigurnim i nadarenim stilom naslikana je panorama svetogorskih manastira u XVI veku i njihova helenizacija. Ukidanjem Pečke patrijaršije pojačano je prisustvo Grka i Bugara u Hilandaru, a od kraja XVIII veka menja se i upravljanje manastirima: umesto igumana, na čelu manastirske uprave nalaze se dva epitropa i Sabor staraca, a igumanom Hilandara počinje se smatrati čudotvorna ikona Bogorodice Trojeručice. Od tada manastir šalje svog predstavnika (antiprosopa) u upravu svetogorske monaške opštine u Kareji. Svake godine menjao se protepistat (reprezentativna ličnost Svete Gore) koga je davao i Hilandar. Od 1783. postojala je sveštena uprava (Protat) koju su birali zastupnici 20 manastira (saznajemo da je Hilandar bio četvrti po rangu).

Tokom XIX veka opada broj hilendarskih monaha (grčki ustanak, turska vojska u manastiru, kuga, evakuacija kaludera i povratak bugarskih monaha favorizovanih od Turaka). Jedna od posledica Srpske revolucije (1804-1835) bila je turska zabrana Srbima da prilaze manastiru. Veze kneza Miloša sa Hilandarom naznačene su posredstvom odredaba hatišerifa (1829, 1830, 1833) i crkvene autonomije koja je njima proklamovana. Ustavobraniteljska Srbija (1842-1858) poklonila je manastiru 100.000 groša, a knez

Aleksandar Karadorđević izdavao je i 500 dukata godišnje. Ozbiljnije interesovanje za Hilandar učinjeno je u vreme boravka Koste Nikolajevića u Carigradu u svojstvu kapuće-haje (1853). Ruskim posredovanjem uspostavljen je Bugarski egzarthat (1870) i otada veze Srbije sa Hilandarom slabe, što se može zaključiti po prestanku distribucije srpske štampe u manastiru. Odlukama Berlinskog kongresa (1878) ruski protektorat nad Atonom zamenjen je međunarodnim (regulisana su i prava svetogorskih kaludera, zaštićena verska prava manjina).

Posle posete arhimandrita Nićifora Dučića Hilandaru (1882) ustanovljeno je da se tamo više nijedan monah nije predstavljao kao Srbin! Propali su i pokušaji slanja srpskih monaha u Hilandar (1887), jer su ih bugarski kaluderi odlučno proterivali. *Nacrt uputstava za srpskog episkopa u Hilandaru* izradio je Stojan Novaković (1895) i o njemu nas Radmila Radić detaljno obaveštava (njegova kompletna verzija nalazi se u tekstu dokumenta). U tom odeljku saznajemo i za delatnost Vladimira Karića, zatim o nezgrapnoj akciji Srpske crkve i njenoj nezainteresovanosti za manastir, ali i svestranom angažmanu Milutina Garašanina (Društvo Sv. Save, konzulati u Staroj Srbiji i Makedoniji, Odeljenje za srpske škole i crkve van Srbije). Sliku sa kraja XIX veka upotpunile su informacije o grčko-srpskim odnosima vezanim za Makedoniju („skopsko vladličansko pitanje“: grčki mitropolit u Skoplju?). Vaspostavljanje srpskog uticaja i kontrole nad Hilandarom učinjeno je zaslugom arhimandrita Vasilija (sa jednog hilendarskog metoha u Nišu), premda su u manastiru i dalje dominirali bugarski kaluderi. Hilendarsko bratstvo nije raskidalo veze sa Srbijom, ali je potiskivalo Srbe iz manastira. Prikazan je i boravak Ljube Kovačevića u Hilandaru (1894), čiji je rad na tamošnjoj arhivskoj građi nastavio episkop Dimitrije.

Druga celina knjige (*Kraljevina Srbija, Pravoslavna crkva i manastir Hilandar 1896-1918*) pisana je isključivo na osnovu prvorazrednih arhivskih dokumenata. Poseta

kralja Aleksandra Obrenovića Hilandaru (1896), odakle je doneo Nemanjinu osnivačku povelju i Miroslavljevo jevanđelje (sa obavezom da ih vrati) prikazana je kao deo jednog nesrećnog spleta okolnosti (dokumenti su nestali 1915. dok je jedno jevanđelje iz manastira Krušedol završilo u rukama ustaša 1941. godine). Budući da su Bugari i dalje bili dominantni u Hilandaru, srpski sveštenici su smatrali da „ne treba žaliti sredstva kod Porte“ da bi se dokazale zloupotrebe bugarskih „fanatika“. Putovanje žičkog episkopa Save u Hilandar (1897) i njegova korespondencija sa mitropolitom Mihailom čine nam se posebno zanimljive. On je procenio da je otpor kaludera da povrate *Ustav Svetog Save* inspirisan „makedonskim pitanjem“, posle čega je, zajedno sa arhimandritom Vasilijem, napustio Hilandar pod pritiskom bugarskih monaha. Srpski političari bili su razočarani „bugarskim bezobrazlucima“ u manastiru. Krajem iste godine Ljuba Kovačević i advokat Aleksa Novaković krenuli su za Svetu Goru s namerom „da se lično uvere u neprijateljsko držanje hilandarske uprave prema Kraljevini Srbiji“. Hilandarski monasi su ih ubedivali da im se iz Srbije šalju „rdavi kaluderi“ i nedovoljno novca, pa su stoga bili upućeni na Bugarsku koja im je obećavala dvostruko veću pomoć. Autor beleži i nespozume oko proslave 700-godišnjice manastira, kada je jedan bugarski trgovac ubedio kaludere da takav praznik i ne postoji!? Tokom 1900. manastir je i dalje u velikim dugovima. Iste godine potpisan je ugovor (Srbija-Hilandar) kojim se manastirsko bratstvo obavezalo da će u Sabor primati i dva monaha iz Srbije, a u svoje redove isključivo Srbe. S druge strane, Srbija se obavezala da isplati dugove manastira i isplaćuje mu godišnju pomoć od 1.000 lira. Priloženi dokumenti govore da bratstvo Hilandara nije koristilo svoje pogodnosti (košnice, čamci i ribolovački pribor, 100 krava), već je trošilo novac na kupovinu tih namirnica. Hilandarci su trošili silnu energiju i na unutrašnje razmirice i borbu za prevlast (Hrisant-Vasilije). Tokom 1903. raste interesovanje Bugara i Rusa za Hilandar

(oko 2/3 monaha bugarskog porekla!). Uloga srpskog generalnog konzula u Solunu i dalje je bila konsultativne prirode, mada su se sve češće razmatrale opcije za jačanje srpskog uticaja u manastiru i povećanje njegovih prihoda. Tako je Konzulat u Solunu poslao komisiju u Hilandar koja je zaista zapazila „neslogu u bratstvu“.

Prvih godina vladavine Petra I Karađorđevića poslat je episkop Melentije u manastir sa preciznim uputstvima (1905), nakon čega je on zatražio od srpske vlade da tamo pošalje iskušeničke. U isto vreme razmatran je model „opštežića“ u manastiru, ali su zaključili da ta ideja treba da čeka bolja vremena „kada u Hilandaru bude srpska većina“. Radmila Radić progovara i o ćeliji Sv. Jovana Zlatoustog, koju je Hilandar ustupio Rusima. Bojazan od „rusificiranja“ Hilandara i Stare Srbije nagnala je srpsku vladu da razmotri neke koncesije koje bi se mogle učiniti Rusima (dečansko pitanje). Zanimljivi izveštaji prote Dimitrijevića kažu da su se srpski monasi više starali „ko će steći više imovine“, pa stoga nisu držali dake i bili su u stalnim razmiricama (1906). Primitivna obrada zemlje, cvetanje trgovine rakijom, zloupotrebe mesečnih porcija namirnica koje su dobijali monasi – bila je depresivna slika manastira toga doba. Smatralo se da je svemu kriv idioritmijski način života (a zagovaralo se opštežiće), iako je bilo sve više srpskih, a sve manje bugarskih iskušenička u manastiru. Autor nam otkriva detalje oko zloupotreba pri transportu novca iz Srbije i o nezgodnoj navici Srba iskušenička (1910) da se teško prihvataju manastirskih poslova, a većina njih, kako kaže prota Dimitrijević „onako srpski bez cilja skitara po ćelijama i tamo prazno ćaskaju, fraziraju patriotski, svaki odmah oće da je reformator, ima svoje planove i zna sve, kritikuje svakog iz reda, ne zna za autoritet, ne pokorava se opštem redu“. Mnogi posetioci Hilandara nisu krili razočarenje viđenim prizorima. Poseta kralja Petra I Hilandaru (1910) za trenutak je popravila stanje (arhitekta na delu) ali je manastir i dalje bio u dugovima. Opozicija ideji opštežića nastala je u samom manastiru, a sve

češće se govorilo o „žalostnim rezultatima“ 12-godišnjeg srpskog rada u Hilandar (1900-1912), uz apostrofiranje lošeg izbora iskušenika i monaha (pričalo se da u manastir dolazi „sve i svašta“). Bila su aktualna razmišljanja i o drugim uzrocima lošeg stanja u manastiru (sistem gazdovanja koji se odomaćio u vreme Bugara, „da Hilandar živi bez ikakvih računa i bez podataka o poslovanju manastirskom“, zatim postojanje „turskog sistema bakišija“, tj. podmićivanja sabornih staraca itd). Krajem 1913. manastir je bio „na pragu propasti i bankrotstva“, a srpski monahi borili su se protiv ruskog predloga o autonomiji Atona (Londonskim ugovorom 1913. cela Sveta Gora dodeljena Grčkoj; sledi grčka agitacija, a Bukureštanskim ugovorom Sv. Gora joj je predata bez ikakvih rezervi). Istančanim manirima struke prikazana je dilema srpske države – kako odstraniti ruski uticaj, a zadržati rusku političku podršku?! U vreme Prvog svetskog rata garant poštovanja međunarodnih odluka bio je garnizon sila Antante, kada se među kaluderima razvio pokret za potpunu samostalnost Svete Gore (tzv. Osnovna povelja).

Naredna celina (*Manastir Hilandar u državnoj politici Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918-1945*) takođe predstavlja istraživačku vrednost prvog reda. Krupni politički lomovi na Balkanu (1912-1918) doneli su promene i u položaju manastira. U vreme kada nastaje SPC (1919), guverner Svete Gore je izvestio vladu SHS da Hilandar neće više primati bugarske monaha, pa je od tada srpska uprava u manastiru bila pod nadzorom referenta Generalnog konzulata u Solunu. Predstavljeni su grčki pokušaji nametanja svetogorskom saboru tzv. Stefanidesovog ustava (1919), posle čega su arhijereji SPC ostvarili tešnje kontakte sa hilendarskim bratstvom. Grčka je radila na „iščezavanju ruskih monaha“ i preuzimanju njihovih svetogorskih manastira, a registrovana je i grčka ideja (1923) o osnivanju sanatorijuma i dovođenju bolničarki („što bi imalo kao posledicu odlazak monaha sa Atona“). Radmila Radić govori i o nameri države SHS da manastiru kupi je-

dan parobrod (kojim bi se povećao broj hodočasnika), ali je ideja propala zbog potrošenih kredita.

Mirovnim ugovorima u Neiju, Sevru i Lozani „priznat je grčki teritorijalni i personalni suverenitet nad Atosom. a Sveta Gora je definisana kao teokratska republika pod suverenitetom Grčke, uz garanciju nepovredivosti negrčkih manastira“. Kolonizacija grčkih izbeglica iz Male Azije i južne Rusije na Halkidik uzela je maha, mada autor navodi kako Grčka nije grubo nasrtala „iz obzira prema političkim interesima“, što se nije moglo reći za odnos prema ruskim monasima. Stoga je Sinod SPC poveo više računa o Hilandar, ali i o ruskim monasima na Svetoj Gori. U sklopu pojačanog interesa države za manastir arhitekta sve češće putuju za Hilandar (1924), predlaže se izgradnja velike biblioteke, a jugoslovenskim ministrima vera (Voji Janjiću, Milošu Trifunoviću) funkcioneri MID prilazu stavove o nacionalnom značaju manastira i o „jakom sredstvu“ za predviđeni nacionalni rad među Srbima u Grčkoj. Taj deo poglavlja bogat je korespondencijom koja potiče sa raznih nivoa. Autor pominje mogućnost da je 1926. došlo do SHS-grčkog sporazuma u vezi sa Hilandarom (potvrda privilegija). Putovanja hodočasnika i poklonika manastira 1925-1930. i predlozi kralju Aleksandru da uzme Hilandar u zaštitu i poseti ga, izloženi su istim, sigurnim stilom. Posredovanjem srpskog konzula u Solunu Hilandarci su oslobođeni služenja vojnog roka, a prikazan je i rad na preseljenju Monaške škole iz manastira Rakovica u Hilandar (1927). Iste godine donet je projekat Pravilnika manastira, a 1928. je usvojen. Autor podseća na sve akte kojima su uređene uprava i administracija Svete Gore i njenih 20 manastira (Ustav iz 1924. i Dekret iz 1926). Impresije Vladimira Čorovića o „depresivnoj atmosferi“ u manastiru (1930) prenete su posredstvom njegovih pisanih opservacija (o klimi, poljoprivredi, bezizlaznom finansijskom stanju i sl). Radmila Radić beleži da su rekonstrukcioni radovi u manastiru zabeleženi tek 1938. u vreme boravka arhitekta Đurđa Boškovića. Do 1933.

Hilandar je primao dotaciju od Kraljevine Jugoslavije (30.000 dinara), kada je ona ukinuta, pošto se vladika Nikolaj Velimirović grubo mešao u poslove hilendarskog bratstva, pa je „policijski proteran iz Grčke“. Prikazane su i nedoumice oko uvođenja novog kalendara na Svetoj Gori, kada je zadržan stari, julijanski, kalendar, ali i vizantijsko računanje vremena („po kome dan počinje sa zalaskom sunca“), dok su državne svetogorske službe preuzele novi, gregorijanski, kalendar. Pitanja dogmatskog i moralnog nadzora Carigradske patrijaršije nad manastirima takode su svestrano sagledana. Tokom 1940-1941. zabeležene su izvesne grčke koncesije i ustupci jugoslovenskoj vladi (smanjen rok procedure za prijem monaha i iskušenika; ublaženo mešanje Vaseljenke patrijaršije), što je rezultiralo razmenom nota Jugoslavije i Grčke (31. mart 1941).

Tokom Drugog svetskog rata na Svetoj Gori su boravili Bugari. Posredstvom Nedićeve vlade Sveti Arhijerejski Sinod dobio je informaciju da je u Hilandaru „sve u redu“, a prilika da se dobije detaljniji izveštaj o tamošnjoj situaciji iskorišćena je prilikom posete referenta za verske poslove pri nemačkoj policiji (1943), kada je u manastiru bilo svega 35 članova bratstva „od kojih je pola bilo starih i bolesnih“. Nemci su odobrili slanje nekoliko monaha, ali je naknadno utvrđeno da su neki od kandidata bili u službi nemačke policije, pa je aktivnost obustavljena (1944).

Poglavlje *Država, SPC i manastir Hilandar posle Drugog svetskog rata* pisano je bez ikakvih predrasuda, tragovima izvora prvog reda i odmerenim stilom. Kraći pogled u tekst naučnog aparata može nas uveriti u doslednost i nameru autora da do kraja iscrpi dostupnu arhivsku građu. Standardne zamke koje nudi kompromitovana literatura sumnjive naučne vrednosti u potpunosti su izbegnute. Iz teksta s takvim performansama, doznajemo za spise i projekte o istorijskom i pravno-političkom položaju Svete Gore nastale 1945. za kontakte ruske i srpske crkve pod komunističkim režimima, o ulozi gene-

ralnog konzula DFJ u Grčkoj vezanoj za snabdevanje manastirskog bratstva, o mestu Hilandara u diplomatskim odnosima Grčke i DFJ, glasinama o nameri hilendarskih monaha da ne saraduju sa komunističkim režimom u Jugoslaviji (1946) i o udaljavanju Hilandara od Jugoslavije usled varničenja u jugoslovensko-grčkim odnosima i grčkog građanskog rata (1947-1949). Prezentovani su i novi upravni akti u Hilandaru (Svešteni sabor kao vrhovna upravna i sudska vlast; doživotno članstvo u Saboru), ali i neuspeli pokušaj da se izmeni Statut Svete Gore (1948). Autor piše i o izostanku potvrde državnog i političkog interesa Jugoslavije za Hilandar, kao smetnji za ostvarivanje slobodne komunikacije sa manastirima. Konsolidacijom jugoslovensko-grčkih odnosa (od 1950), SPC sve više uskladuje svoju akciju sa državnim politikom. Pitanje obnove svešteničkog kadra i dalje nije bilo rešeno, ali su problemi sa nesređenom arhivskom građom prevaziđeni mikrofilmovanjem hilendarskih akata (1952. ekipa je stigla na Hilandar i do aprila 1953. napravila oko 11.000 snimaka). Putem zanimljivih arhivskih dokumenata ilustrovane su veze Hilandara sa emigrantskim krugovima, pasivnost Savezne komisije za verske poslove i njeni poslovično loši odnosi sa Patrijaršijom. Pitanje Hilandara je još imalo sporedan državni značaj (Titova poseta Grčkoj 1954). Episkop budimski German pisao je o grčkoj akciji za sprečavanje dovođenja kaludera u manastir (1954), a iste godine u Hilandaru je boravila ekipa arhitekata, arheologa i restauratora. Zabeležena je i najava grčkih vlasti da će vršiti inventarisanje „materijala i starina“ u manastiru (1954). Iste godine SIV je obećao manastiru postrojenje za hidrocentralu, pa je stoga u njemu boravio generalni konzul u Solunu, Popović: „Popović je po dolasku u manastir imao utisak kao da je u njemu vreme stalo 1940. godine, jer nije bilo ničega što bi podsećalo na novu Jugoslaviju“. Inicijativom potpredsednika Izvršnog veća FNRJ – Rodoljuba Čolakovića, formirana je Komisija za pitanja manastira Hilandara (jun 1954), koja nikako nije funkcionisala. Stidljive po-

nude države Hilandaru (vatrogasna oprema, traktor) ometale su grčki carinski organi, a problemi sa vizama odugovlačili su prelazak novih kaluđera u manastir.

Neskriveno nezadovoljstvo jugoslovenska vlast je iskazivala povodom veza koje je hilendarsko bratstvo održavalo sa emigracijom, držeći po zidovima i dalje slike kralja Petra II. Radmila Radić je predstavila i posetu patrijarha Vikentija Grčkoj i Svetoj Gori (1955), a njegovo viđenje tamošnjeg stanja najsažetije je iskazano uputstvom koje je dao jugoslovenskom konzulu u Solunu: „Nikom od onih u Hilandaru ne verujte – oni vode politiku: Pomož' bože na sve četiri strane.“ Posebno problematičnim pokazalo se pitanje porekla novih kaluđera (FNRJ ili emigracija?). Od 1957. u manastir stižu izdanja SKZ i novine „Politika“, te i geografska karta Jugoslavije, „jer su imali samo kartu Kraljevine SHS“. Povodom jedne slobodnije reportaže o životu hilendarskih monaha, objavljene u NIN-u, iz emigracije su počele stizati optužbe na račun monaha „komunista i izdajnika“. U isto vreme vođeni su diplomatski pregovori o početku rada Mešovite jugoslovensko-grčke komisije, koja nije rešila gotovo nijedno sporno pitanje iz oblasti ekonomije i graničnih poslova.

Postavljanjem Germana za patrijarha (1958) konsoliduju se odnosi između SPC i Carigradske patrijaršije, a i grčke administracije. Hilendarsko pitanje prebačeno je na diplomatski teren, pa se na ambadorskom nivou raspravljalo o broju novih monaha i iskušenika, tj. popuni kaluđerskog bratstva. Grci su izbegavali svaki pismeni sporazum (bojeći se presedana „koji bi omogućio Rusima i Rumunima da i oni postave slične zahteve“), pa je problem sa izdavanjem viza kaluđerima prerastao u hroničnu carinsku smetnju. Ipak, početkom šezdesetih godina ojačala je akcija na restauraciji kompleksa, koju je nadgledala naročita komisija. Naravno, i prilikom odlaska grupe konzervatora u Hilandar (1961) grčke vlasti su pravile smetnje. Posredstvom dokumentacije Savezne komisije za verske poslove dr Radmila Radić

je priložila kraće biografije 28 monaha i iskušenika koji su 1961. boravili u Hilandaru. Zanimljive su i opservacije Aleksandra Deroka o životu manastirskog bratstva, njihovoj ekonomiji, ishrani i društvenom ambijentu. Problem oko izvođenja restauratorskih radova u manastiru (1962) bio je jedan od produkata zahladnelih grčko-jugoslovenskih odnosa, a to poglavlje obiluje i zanimljivom diplomatskom gradom, koja savršeno verno slika odnos države prema hilendarskom manastiru (ambasada u Atini-grčka vlada-patrijarh German-jugoslovenski režim). Radove na izgradnji biblioteke (1964) ometala je i prekidala karejska policija, a pokušaji Peka Dapčevića (ambasadora u Atini) da se sa Grcima pregovara o Hilandaru i njegovi neprestani kontakti sa patrijarhom Germanom pokazali su se uzaludnim. Nova „opasnost“ da emigracija ne „preuzme“ manastir (posete Jaše Ljotića i princa Tomislava Karadorđevića Hilandaru) uslovila je sve snažnije uključivanje organa SR Srbije u hilendarski problem, kao i intenziviranje aktivnosti hilendarskog odbora SANU. Vojnim udarom u Grčkoj (1967) došlo je do „sužavanja jugoslovensko-grčkih odnosa“ i pored deklarativne volje pučista za normalizacijom odnosa. Program kulturne saradnje potpisan neposredno pred puč nije realizovan, ali je po prvi put jugoslovenskoj delegaciji pošlo za rukom da u program unese klauzulu o Hilandaru. Uprkos tome, pregovori su odloženi, da bi u decembru 1969. u Beogradu bilo održano savetovanje o Hilandaru u organizaciji Komisije za kulturne veze sa inostranstvom.

Obeležje epiloga ima poslednji odeljak posvećen podvorju (metohu) manastira Hilandara – *Crkva Svetog Save u Solunu*. Opljačkana od Bugara 1941. u toku rata nastanjena Bugarima, potom i grčkim izbeglicama, crkva Sv. Save je posle Drugog svetskog rata postala utočište srpskih emigranata, što je izazvalo i sukob među samim monasima. Prvi sveštenik iz Jugoslavije koji je posle rata otišao na metoh bio je Vojislav Gaćinović (1952), a zbog svog epiteta „crveni svešte-

nik" bio je sprečen da uđe u manastir. Groblje srpskih vojnika na Zejtinliku uređeno je 1959. i čuvao ga je sveštenik crkve, a krajem 1961. hilandarci su porušili stari metoh i crkvu Sv. Save, podigavši na istom mestu novu zgradu sa stanovima za izdavanje!

*

Nizom zanimljivih, hronološki sređenih arhivskih dokumenata, R. Radić je organizovala drugu celinu knjige. Tu su spiskovi članstava manastirskog bratstva iz raznih perioda, tekstovi sporazuma i dekreta vezanih za status manastira, izveštaji generalnih konzula iz Soluna. Izdajamo i zanimljivo pismo Ljube Kovačevića Stojanu Novakoviću (1898) o njegovim utiscima iz Hilandara. Posebno zanimljivim čine nam se, publikovana prepiska između Ministarstva vera i Ministarstva inostranih dela, zatim, bilateralni ugovori u okviru kojih je rešavan i položaj manastira (1941), šifrovani telegrami i dr. Među odabranim dokumentima je i onaj o otvaranju crkve Sv. Save (1946), o saradnji SPC i državnih organa socijalističke Jugoslavije, te i izveštaji stručnjaka o stanju manastira i toku konzervatorskih radova. Posebnu vrednost imaju akti Komisije za spomenike kulture u inostranstvu (1963) i izveštaji sa sa-

stanaka u vezi sa pomaganjem Hilandara (1965).

Iz takvog sistematično osmišljenog istorijskog pregleda zaključujemo da je položaj Hilandara bio u neraskidivoj vezi sa snagom srpskih državnih zajednica. Od kraja XIX veka volumen srpske državnosti nepredvidivo varira uslovljavajući adekvatne odraze i u životu manastira. Stereotipi o odnosu komunističke prema manastiru delimično su okrnjeni, ali je ostao utisak da se hilendarsko pitanje rešavalo isključivo u sklopu privredno-političkih odnosa Jugoslavije i Grčke. Takođe, odnos između manastira i njegove „matice“ kreiran je u međunarodnom pravno-političkom ambijentu koji nije priznavao sentimentalnu srodnost i potrebu vezivanja za njegovu nacionalnu državnu zajednicu. Hilandar je delio sudbinu ostalih svetogorskih hramova, pa su ponekad pokušaji srpske, ili jugoslovenske države ostajali jalovi. Radmila Radić kaže da je zajednički cilj nekoliko državnih tvorevina (Kraljevina Srbije, SHS i Jugoslavije, kao i socijalističke Jugoslavije) i Srpske pravoslavne crkve bio „da stave manastir pod svoju kontrolu i zaštitu, da uvedu opštežiće i obnove manastirski kadar“, što je u naznačenom razdoblju (1896-1970) činjeno sa promenljivim uspehom.

Vladan JOVANOVIĆ

Branko Nadoveza, *Istorija srpskog radikalizma 1903-1990*, Beograd 1998.

Za jednog od recenzenata, knjiga dr Branka Nadoveze je „radikalna politička čitanka“ čiji sadržaj, zapravo, predstavlja „istoriju srpskog naroda“. Prema svojim formalnim obeležjima knjiga više podseća na radikalisku političku hrestomatiju. To izdanje zemunskog Javnog preduzeća „ZIPS“ predstavlja ambiciozan pokušaj sažimanja istorije radikaliske političke opcije koja je dominirala za vremena srpske i jugoslovenske kraljevine, ali i praćenja njenog kontinuiteta u doba socijalističke Jugoslavije, ako je on uopšte postojao. Zadivljuje spremnost autora da se

upusti u nepregledan korpus postojećih zna- nja, ali i da se suoči sa mnogim pitanjima koja još uvek nisu naučno valorizovana.

Kada je reč o kompoziciji rada, treba istaći da se preovlađujući hronološki metod često kombinuje sa retrospektivnim detaljima iniciranim od naknadno citiranih članaka ili govora. Gotovo polovinu knjige čine citati članaka, programskih dokumenata i progla- sa, pa se na trenutak čini da je knjiga *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918* (Krestić, Ljušić; 1991) poslužila kao temat- sko-metodološka inspiracija. Široki hronolo-